

A medvesalji szókincsvizsgálat néhány eredménye és további irányai*

LAJOS Cs. NAGY
SOME OF THE RESULTS AND FURTHER DIRECTIONS
OF MEDVESALJA VOCABULARY RESEARCH

811.511.141`27
81`27: 811.511.141
811.511.141`28
81`28: 811.511.141

Medvesalja. Dialectology. Vocabulary research. Word geography. Lexical diversification. Study of language change.

1. Bevezetés

Medvesalja és környéke (Sóreg, Ajnácskő, Csevice, Gömöralmágy, Dobfenek, Gömörpéterfala, Óbást, Egyházasbást [=Újbást], Bakóháza, Vecseklő, Medveshidegkút, Tajti) nyelvjárási sajátosságai közül nagyobb lélegzetű munkában a lexikológiai jellemzők közül vizsgáltam néhányat, kisebb tanulmányokban azonban hangtani és alaktani kérdésekkel is foglalkoztam.

Jelen tanulmányomban a lexikológiai vizsgálatok menetét és eredményét mutatom be. A vizsgálat alapja *A magyar nyelvjárások atlasza* (a továbbiakban: *MNyA.*) 1162 kérdéséből a 617 lexikai jellegű kérdésre adott válaszok mint nyelvi adatok. Azért, hogy az adatok összehasonlíthatósága biztosítva legyen, a terepmunka során ragaszkodtam a nagyatlasz kérdéseihez.

Bármely nyelvjárási alapréteg szókészlete tagoltsági vizsgálatának tárgya az azonos denotátumú lexémák hangalakja és a lexémák egymáshoz való viszonya. A megközelítőleg 80 ezres adattárból kiválasztott korpuszrészlet (kb. 40 ezer adat) alapján az alapvető kérdés az volt, hogy az azonos fogalmakat hogyan nevezi meg a tájegység beszélőközössége, minőségi és mennyiségi szempontból milyen sajátosságai vannak a lexémáknak. Fogalomkörönkénti csoportosításban elemeztem adataimat. Általános tagoltsági, valamint lexikai tagoltsági tekintetben is összehasonlítottam a medvesalji megnevezési rendszereket az atlasz környékbeli, 3 magyarországi (H-6: Karancslapujtó, H-7: Bárna és H-10: Borsodszentgyörgy), valamint 3 szlovákiai (Cssz-17: Bolyk, Cssz-18: Magyarhegyemeg és Cssz-19: Zsip) kutatópontjainak adataival. A lexémák morfológiai motiváltsági vizsgálatát, valamint a megnevezéstípusok elkülönítését és szóföldrajzi realizációinak elemzését csak a medvesalji korpuszon végeztem el.

* Előadásként elhangzott a Gramma Nyelvi Iroda által szervezett *III. Gramma Nyelvészeti Napokon*, Párkányban, 2004. november 26-án.

2. A kutatás eredményei

2.1. A fogalmak megnevezési rendszerének tagoltsága

A tagoltság az egyes azonos fogalmak megnevezési rendszereiben jelentkező mennyiségi különbségeket fejezi ki.

A tagoltsági vizsgálatok 613 medvesalji és 608 atlaszbeli címszó adataira vonatkoznak, ugyanis a 617 kikérdezett címszó közül Medvesalján négyre (naspolya, *kévekötfőfa*, *téví* és *csípővas*) nem kaptunk választ, a nagyatlasz fent említett kutatópontjain pedig kilencre (*naspolya*, *kévekötfőfa*, *téví*, *csípővas*, *tarack*, *hajdina*, *kis-kacs*, *fürt* [a szőlőé; kicsi], *fürt* [a szőlőé; éretlen]) egyáltalán nincs adat vagy értékelhetetlenül kevés, bizonytalan.

Ha a medvesalji adatok százaléértékeit összevetjük a nagyatlasz vizsgált kutatópontjairól följegyzettek tagoltsági jellemzőivel, akkor egymással szinte teljesen fordított képet kapunk. A medvesalji gyűjtésben a teljesen tagolatlan megnevezési rendszerű fogalom a legkevesebb (101 = 16,47%), ezt követi az alakilag tagolt (138 = 22,51%), a lexikailag tagolt (152 = 24,80%), s a legtöbb az alakilag és lexikailag egyaránt tagolt (222 = 36,22%) kategória. Az atlaszadatok tanúsága szerint a teljesen tagolatlan rendszerű fogalom a legtöbb (168 = 27,63%), ezután következik a lexikailag tagolt (157 = 25,82%), majd körülbelül egyenlő arányban az alakilag tagolt (142 = 23,36%) és az alakilag és lexikailag egyaránt tagolt (141 = 23,19%).

A tagoltsági fokozatok tulajdonképpen az ember (a beszélőközösség) és az őt körülvevő tárgyak közötti viszonyt fejezik ki. A beszélőközösségek a számukra az elnevezés pillanatában leglényegesebb fogalmakat nevezik meg szóval (lexémával), a kevésbé fontosakat pedig, ezekhez viszonyítva, szerkezetekkel (többnyire jelzős szerkezetekkel) jelölik. A medvesalji beszélők számára – a vizsgált fogalmak közül társadalmi, gazdasági és egyéb tényezők miatt – mások voltak fontosak, mint e régió szomszédságában élőknek. Ezt bizonyítja a fogalmakörök lexikai tagoltságában mutatkozó eltérés. A fogalmakörök – melyeket *A magyar nyelvjárások atlaszának eleméleti-módszertani kérdései* című kézikönyv alapján állapítottam meg (Deme–Imre 1975, 237) – a tanulmány végi mellékletben található.

A lexikai tagoltsági értékek alapján a legtagoltabb 3 fogalmakör a medvesalji korpuszban a következő:

1. 4. fogalmakör: a föld megművelésének eszközei, a szekér és részei, ló- és ökrörszámok, aratás, cséplés (tagoltsági mutató: 3,02).

2. 6. fogalmakör: a ház környéke, a háziállatok, cselekvéseik, sajátosságai (tagoltsági mutató: 2,76).

3. 9. fogalmakör: a család és a rokonság (tagoltsági mutató: 2,64).

A nagyatlasz vizsgált kutatópontjainak adatai alapján a lexikailag legtagoltabb 3 fogalmakör:

1. 9. fogalmakör: a család és a rokonság (tagoltsági mutató: 2,23).

2. 8. fogalmakör: a ruházkodás (tagoltsági mutató: 2,22).

3. 11. fogalmakör: a kendermunka (tagoltsági mutató: 2,17).

Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy a mindenkorai beszélőközösség mindennapi élete szempontjából legfontosabb fogalmak, fogalmakörök megnevezési rendszere a legkevésbé tagolt, akkor a lexikai tagoltsági elemzések is alkalmasak bizonyos le-

ikikai változók vagy azok egyes csoportjainak a megállapítására. Ilyenkor azt kell megvizsgálnunk, hogy az illető fogalomkör adott korszakonként a tagoltsági skála melyik fokán helyezkedik el. Ebből a szempontból is tanulságos az összevetés. Az összehasonlított szókincsrétegek mozgása tükrözi a végbement társadalmi és gazdasági változásokat, például azt, hogy a mezőgazdasági munka, a föld tulajdonviszonyai mennyire töltenek be központi szerepet a lakosság életében. Ugyanez a változás mutatható ki a néphagyományok, a vallási és a társadalmi élet szokásainak, valamint a ruházkodás vizsgált szókincsrétegében is.

A fogalmak lexikai tagoltsági mértékét meghatározhatja a megnevezési rendszerben elfoglalt helye. Általában tagolatlanok a szókincs legősibb rétegébe tartozó szavak, korai jövevényszavaink, valamint a hagyományos paraszti gazdálkodás alapfogalmai közé tartozók. Tagoltak viszont a jórészt a középkorban megismert növények megnevezési rendszerei.

Gyakori, hogy egy-egy tárgy, növény, szerszám egészének a megnevezési rendszere tagolatlan, valamely részének a megnevezési rendszere pedig tagolt. A *szőlő* tagolatlan megnevezési rendszerű, a *szőlő bajusza*, és a *kicsi fűrt* megnevezési rendszere azonban az erősen tagolt kategóriába tartozik: *bajusza*, *folyóka*, *fonása*, *kapaszkodója*, *kocsa*; *fűrt*, *hőütött fűrt*, *sarnyú fűrt*, *setnye fűrt*, *goré*.

A medvesalji anyag abszolút lexikai tagoltsági mutatója 2,45, az atlaszé pedig 1,96. Alaki tekintetben is a medvesalji a tagoltabb, 2,99-os mutatója áll szemben az atlaszbeli 2,28-dal.

A lexikailag tagolt megnevezési rendszerű fogalmakon belül a lexikai változatok számától függően megkülönböztettem erősen (legalább 5 megnevezés), közepesen (3-4 megnevezés) és gyengén (2 megnevezés) tagolt fokozatokat. Álljon itt mind-egyikre egy-egy példa! Erősen tagolt megnevezési rendszerű: *fányelű bicska* – Medvesalján: *bicsák*, *budlibicská*, *hálibicská*, *hálašbicská*, *jáncsibicská*, *konyábicská*, *fányelű bicská*; az MNyA. környező kutatópontjain: *bicská*, *csuklibicská*, *jáncsibicská*, *zsidóbicská*, *fányelű bicská*. Közepesen tagolt megnevezési rendszerű – Medvesalján (farol): *fáró*, *kicsápódik*, *kisiklik*, *sendereg*; az MNyA. környező kutatópontjain (takaréktűzhely): *kálhá*, *másiná*, *párhét*. Gyengén tagolt megnevezési rendszerű – Medvesalján (hámfa): *hāmfū*, *késefū*; az MNyA. környező kutatópontjain (farol): *fālyik*, *fārol*.

Az összesített adatokból megállapítható, hogy a medvesalji anyagban a közepesen tagolt fokozatú a domináns (168 fogalom = 45,04%), az atlaszban pedig a gyengén tagolt (159 = 53,71%), az erősen tagolt fokozatúak részesedése mindkét korpuszban a legkevesebb: a medvesaljiban 16,62, az atlaszbeliben pedig 11,49%.

2.2. A lexémák alaktani motiváltsága

„A magyarra vonatkozólag egyértelműen állíthatjuk, hogy bizonyos nyelvjárásai között a szavak alaki motiváltsága és motivátlansága tekintetében vannak aránybeli különbségek. Más szavakkal tehát: bizonyos nyelvjárások nagyobb mértékben lexikológiai jellegűek, mint mások, illetőleg nagyobb mértékben grammatikai természetűek, mint mások. Pontosabb választ azonban egyrészt világos vizsgálati elveken nyugvó, másrészt statisztikailag is értelmezhető korpuszon végzendő elemzéssel lehet csak adni” – állapítja meg Kiss Jenő (2000, 162). Medvesalji korpuszom szink-

rón szempontú alaktani vizsgálata alapján azt állapíthatom meg, hogy a motivált lexikális elemek aránya nagyobb (801 = 55,47%), mint a motiválatlanoké (643 = 44,56%), tehát e tájegység nyelvjárása az adott időszakban – az 1990-es évek derekán – lexikológiai jellegű volt.

2.3. A megnevezéstípusok fajtái és szóföldrajzi vonatkozásai

A fogalmak megnevezési rendszerének tagoltsági vizsgálata önmagában is érdekes, de még tanulságosabb, ha azt is igyekszünk föltárni, hogy a tagoltság szóföldrajzi tekintetben hogyan realizálódik. Arról van tehát szó, hogy az egyes fogalomkörök által kijelölt jelentéstani mikrorendszerek és azok elemei a vizsgált tájegységen térben milyen megoszlást mutatnak. Ennek a bemutatására tettem kísérletet, amikor négy háziállat (*ló, tehén, disznó, kutya*) vonatkozásában az '<emlős állat> magzatot hoz a világra' cselekvés Medvesalján, valamint a környező atlaszpontokon följegyzett lexémáiból kirajzolódó jelentéstani mikrorendszert elemeztem. A szóföldrajzi vizsgálatok a valóság nyelvi tagolásának a területi különbözőségére is rávilágíthatnak.

A vizsgálat eredményeiből a következő fontosabb következtetések vonhatók le:

1. A medvesalji fogalmak minden vizsgált kategóriában tagoltabb megnevezési rendszerűek, mint az atlaszbeli fogalmak.

2. A fogalmak megnevezési rendszerének tagoltsága szófajonként eltérő: legtagoltabb a mellékneveké, kevésbé tagolt az igéké, legkevésbé pedig a főneveké. Ez az eredmény – annak ellenére, hogy Imre Samunak egy részskorpuszon végzett megállapítását igazolja – nem teszi fölöslegessé más, legalább hasonló méretű adatbázis tüzetes elemzését annak eldöntésére, hogy vajon nyelvjárásai szókincsünk egészére is jellemző-e az egyes szófajok közötti különbség.

3. Az alaktanilag motivált lexémáknak, az ún. „világos szavak”-nak több mint fele összetétel, harmada pedig képzett származék.

4. Medvesalji korpuszom szinkrón szempontú vizsgálata alapján megállapítható, hogy e tájegység nyelvjárása az 1990-es évek közepén lexikológiai jellegű volt, vagyis az alakilag motivált lexikai elemek aránya nagyobb volt, mint a motiválatlanoké.

5. A fogalmak megnevezési rendszerének tagoltsági elemzését szóföldrajzi vizsgálatokkal is összekapcsolhatjuk. Ezáltal egy-egy tájegységen térbelileg – „kognitív térkép”-en – is bemutatható a valóság nyelvi tagolásának a különbözősége.

3. A korpusz egyéb szempontú vizsgálatai

3.1. A nyelvjárás változásának jelei

A medvesalji anyagnak a nagyatlasz adataival való összevetése lehetővé tette jó néhány nyelvjárásai jelenség eltűnésének bemutatását.

A következőkben a hangtan és az alaktan területéről mutatom be azokat a legfontosabb nyelvjárásai jelenségeket, amelyek ma már kevésbé jellemzőek, mint az atlaszgyűjtés korában voltak, amelyekből tehát nyelvjárásbomlási tendenciára következtettünk.

3.1.1. Változások a hangtan köréből

Az adatokat zárójelben követő számok a medvesalji kutatópontok sorszámai. (Emlékeztetőül: 1. Sőreg, 2. Ajnácskő, 3. Csevice, 4. Gömöralmágy, 5. Dobfenek, 6. Gömörpéterfala, 7. Óbást, 8. Újbást, 9. Bakóháza, 10. Vecseklő, 11. Medveshidegkút, 12. Tajti.)

Az *ly* fonéma elég stabilnak mutatkozott az atlasz gyűjtése idején (vö. Imre 1971, 350). Mára már ez az állandóság fellazult, megbomlott, elmozdult az *l'* és a *j* irányába: *konkoly* (1., 4–7., 10–12. kp.), *konkol'* (2–4., 9., 10.), *konkoj* (8–11.); *pulyká* (2–4., 6., 9., 10., 12.), *pul'ká* (1., 4., 10), *pulká* (7., 12.), *pujká* (1., 8.).

Általános jelenség volt az *i* előtti *t ~ ty*, *d ~ gy*, *n ~ ny*, *l ~ ly* szembenállás. Napjainkra elmozdulás történt a depalatális irányba. A *dinnye* esetében például a H–10., Csz–17., 18. pontokon a *d-s* változat „újabb alak” minősítést kapott a *gy*-vel szemben. Gyűjtésem idején Medvesalján már hozzávetőleg fele-fele arányban él a két realizáció egymás mellett: *dinnye* (2., 3., 5., 7., 8., 10., 12.), *gyinnye* (1., 4., 6., 9., 11., 12.). hasonló képet mutat a *dijő ~ gyijő* is. Lényegesen kevesebb adatban mutatható ki a palatalizáció a *t* (*katicábogár ~ kátyicábogár ~ kátyicá*) és az *l* (*ribizli ~ ribizl'i ~ ribizlyi*) esetében.

Még élő, de a korábbihoz képest már csak szórványos jelenség a *meg-* igeikötő *g*-jének hasonulása az ige szókezdő mássalhangzójához: *mëffákád* (7.), de *mëkfákád* (1., 4., 8., 10., 12.); *mëmmosakodik* (2., 3.), *mëmmozsgyik* (5.), *mëwvetyi* [az ágyat] (6.), de *mëgvetyi* (10., 12.).

Imre Samu azon feltételezése, hogy „a hasonulás bizonyos fokig függ az indukáló msh.-tól is” (Imre 1971, 264), adataim alapján nem igazolható. Inkább arról van szó, hogy a palóc nyelvjárás erősebben hajlamos a hangellentétek teljes hasonulással való feloldására, mint más nyelvjárások, illetve a köznyelv. Deme László megállapításával érthetünk egyet: „a hasonulás, ha bekövetkezik, általános, a hang minőségétől független” (Deme 1956, 265). Ez azt is jelenti, hogy a *meg-* igeikötő *g* hangja elvileg – és gyakorlatilag is – minden mássalhangzóhoz hasonulhat. Ha föllapozzuk az ÚMTsz. *meg-* igeikötős szavait a *megabajgattól* a *megzsurmolíg* (173 lap), akkor szép számmal találunk hasonulásos változatokat: *mëbbágzott* (Óbást) ' <étel> meg-savanyodik', *mëccondollyik* (Mezőkövesd) 'megtorpan, visszahököl', *meccsólkollya* (Alsócsitár) 'megcsókolja', *mëllaktam* (Kolon) 'beeszik', 'jóllakik', *mërroskadt* (Mátralja), *mëttanáta* (Somoskőújfalú), *mëzzabát* (Besenyőtelek) ' <ember mértéktelen evéstől, ivástól> megcsömörlik'; *mëzzsáró* 'megzsarol' (Tóth 1987, 190) stb.

E kérdéskörrel kapcsolatban továbbá azt lenne érdemes bemutatni, hogy a régió mely településein általánosabb a teljes hasonulás. Az adatokat térképen ábrázolva megállapíthatnánk – a nagytalasszal összevetve – e fontos nyelvjárási sajátosság jelenséghatárait.

A *-val*, *-vel* rag vje területünkön ma már hasonult formában is gyakran előfordul: *késvel* (1–12.) ~ *késsel* (10.); *lābvāl* (1–5., 7., 10., 12.) ~ *lābbāl* (2–3., 6., 8., 9., 11.).

3.1.2. Változások az alaktan köréből

„Az *ó ~ a*, *ő ~ e* váltóhangot mutató tövek nyelvjárásainkban gyakoribbak, mint a köznyelvben” – írja Imre Samu (1971, 303). Medvesalji adataim már ezt kevésbé

igazolják, ugyanis a *disznója* (1–3., 5–10., 12.) alak az uralkodó, s a *disznája* (2–4., 10–11.) visszaszorulóban van. A *csípője* (MNYA. 516) morfológiai címszóhoz tartozó adatok között Medvesalján egy kutatópontomon fordul elő *csípeje* ~ *csípeji* (12.), a *csípője* általánosabb (1–3., 6., 8–11.). Az atlaszban a H–7. és 10. pontról nincs adat, a Cssz–17-en *csípője* („újabb” minősítéssel), a H–6. és a Cssz–18., 19. pontokon pedig *csípeje*. Az *erdeje* (MNYA. 991) realizációja Medvesalján főként *erdeje* (1–4., 7., 10., 12.) és *erdeji* (5., 6., 11.), s csupán egy helyen *erdője* (8.), egy másikon pedig *erdőji* (12.). Az atlaszban a H–6. és a Cssz–17–18. pontokon egymás mellett található az *erdeje* ~ *erdeji* és az *erdője* ~ *erdőji* adat, s csak a Cssz–19-en áll önmagában az *erdejē*. Ebből az derül ki, hogy ma is használják az *ő*-s alakot, de kisebb körben, mint az atlasz gyűjtése korában. „Ez a tőcsoport hajlik az egyalakúságra” – állapítja meg Rácz Endre (1971b, 108). A medvesalji adatok az *erdeje* esetében azt mutatják, hogy ott az egyalakúság felé vezető úton még kevésbé indult el ez a tőtípus. Az egyalakúsodást azonban keresztezheti a *mezője* és *mezeje*, a *tetője* és *teteje*, a *tüdője* és *tüdeje* stb. alappárok köznyelvben mutatkozó elkülönülése.

A nyelvjárásokban is erősen megbomlott a *borjú* : *borja* tőtípus, és gyakran az egyalakú magánhangzós végű tövek mintájára viselkednek. Ehhez a tőváltozáshoz jelentésselkülönülés is társulhat (vö. Imre 1971, 303). Ez a kettősség mutatkozik meg a *-k* többesjel, valamint az egyes szám 3. személyű birtokos személyjel előtt is. A *bornyúk* (1–3., 5–9., 12.), a *bornyúja* (2., 3., 5–8., 11., 12.), valamint a *bornyújá* (10.) főalakok mellett jóval ritkábbak a *bornyak* (4., 11.), a *borják* (10.), a *bornya* (4–7., 12.), valamint a *borjá* (1., 10.) tőváltozatok. A jelentéshasadás is érzékelhető Medvesalja egyes kutatópontjain. A 6., 10. és 12. sorszámú településeken a rövidebb forma a *tehén* birtokos mellett, a hosszabb forma pedig a *gazda* birtokos mellett fordul elő. A többi településen nem választhatók szét ilyen tisztán a tőváltozatok. Az atlasz vizsgált kutatópontjainak adatai a *bornya* ~ *bornyúja* kettősséget mutatják. A H–10. ponton lejegyzett alakok tükröznek a fentiekhez hasonló jelentéshasadást.

A *v-s* változatú névszótövek viselkedése sokrétűbb a nyelvjárásokban, mint a köznyelvben (vö. Imre 1971, 304–305). A morfológiai célzatú címszók közül a *falvak* (MNYA. 982) és a *tetűk* (MNYA. 979) adatait tanulságos bemutatni. Medvesalján főváltozat a *fálu*k (1., 4–12.), mellékváltozat a köznyelvi *fálvák* (2., 3., 10., 11.). A kiválasztott atlaszpontokon (H–6., 7., 10., Cssz–17–19.) egyöntetűen *fálu*k található. A nyelvatlaszban egységesen *tetyűk* (H–6., 7., 10., Cssz–17–19.) adatokat jegyeztek föl. Gyűjtésemben a *tetyűk* (4–7., 9–12.) ~ *tetűk* (8.) alak a domináns, s a *tetvek* (1–3.), valamint a *tetyvek* (1–4.) pedig másodrendűek.

A hangzóhiányos változatú tövek használatára a következő sajátosságok jellemzők. Az *őrzi* alak esetében Medvesalján általános a hangzóhiányos tő, csupán a 6. kutatópontomon találkozunk a szótári tővel: *őrizi*. Az atlasz megfelelő pontjain mindenütt *őrzi*. A múlt idejű alakban a szótári tő a főváltozat: *őrizte* (1–5., 7–12.), *őriztettek* (1–12.), *őriztek* (1–12.), *őrizték* (1–5., 7., 9–12.), akárcsak az atlaszban, de *őrzötte* (1., 6., 8.), *őrzöttettek* (8.), *őrzötték* (6., 8.) és *őrzötték* (2., 3., 6., 8.) is előfordul. Az atlaszban a hangzóhiányos tőből alakult igék – az *őrzötték* kivételével – többnyire „ritka” minősítésűek. Az *őrzötték* általános használatú volt a H–7., 10. és a Cssz–18. pontokon. Elmozdulás történt tehát a köznyelv irányába.

Az *eszik* és az *iszik* ige múlt idejű egyes szám 3. személyű alakjának két változatát ismerik Medvesalján. Általános a magánhangzós többől képzett forma: *ett* ~ *ëtt* (1–12.); *itt* (1–12.), de mellettük megjelenik a *v*-s többől alakult *evett* (2., 3., 10.), *ivott* (2., 3., 12.) is. Az atlaszban az *ëtt*, *itt* az uralkodó (vö. Imre 1971, 307), az *ëvëtt* és az *ivott* (H–6.) variáns pedig „ritka” minősítésű.

A *-ni*, *-nyi* határozórag két jelentésben ('-[ék]hoz' és '-[ék]nál') is él ezen a területen (vö. Imre 1971, 318, 351). Az atlaszbeli adatok az *-(ék)hoz* funkcióban még gyakoribb előfordulást mutatnak (H–6., 7.: *Erzsinyi, Ferencnyi*; Csz–17–19.: *Erzsinyi, Ferinyi*), mint a medvesaljiak: 4.: *Erzsiéknyi, Ferencnyi*; 7.: *Erzsinyi, Ferinyi*. A *-nyi* rag '-éknál' jelentésben még ma is viszonylag gyakoribb. Erről tanúskodnak adataim: *Ferencnyi* (4., 9.), *Ferinyi* (4., 7.), *Ferencéknyi* (5.), *Sándornyi* (1., 4., 7.), *Sándoréknyi* (10.). Az atlasz a toldalékoknak jórészt általános használatát bizonyítja, a medvesalji gyűjtés pedig – viszonylagos megterheltsége ellenére is – azt, hogy ez a határozóragunk napjainkban erősen visszaszorulóban van már az idősebbek nyelvében is.

Az atlaszban még adatolt '-nál, -nél' jelentésű *-nott*, *-nëtt*, *-nött* raggal az atlasz közeli kutatópontján még találkozunk (Csz–19: *Fërinëtt, Sándornott*), Medvesalján azonban már nem.

Az *-éknál* toldalék fordul elő az *-ékhoz* helyén és jeletésében, igaz, itt nem családnevet vagy foglalkozást jelölő névszókön, mint másutt (vö. Imre 1971, 318), hanem névmási határozószóban. Ezt bizonyítják a *hozzánk* címszóhoz tartozó medvesalji adataim. A *hozzánk* (1–8., 10–12.) főalak mellett, illetve vele váltakozva a *nālunk* (7., 9., 11.) is használatos. Az atlaszbeli pontokon is előfordul ez a kettősség, ott azonban a *nālunk* tekinthető főváltozatnak, a *hozzánk* (H–6. ponton „ritka” jelzésű, a Csz–17., 18-as helyeken mindkét realizáció szerepel) pedig alacsony előfordulású mellékváltozatnak.

3.2. Alaktani vizsgálatok

Egyik tanulmányomban (Cs. Nagy 1997, 51–64) az *ablaka* ~ *ablakja*, *üvege* ~ *üvegje* párhuzamos alakváltozatokon keresztül az *-a/-e*, *-ja/-je*; *-uk/-ük*, *-juk/-jük* E/3. személyű birtokos személyjel magánhangzós és *j*-s változata (nyelvi változó) használatának a jellemzőit vizsgáltam, s összefüggéseket kerestem az egyes beszélők életkora, iskolázottsága, foglalkozása és nyelvi változónk realizációi között.

A következő fontosabb következtetéseket vonhattam le:

– Imre Samu feltevése, hogy „a *j* nélküli formák északon-ék.-en viszonylag gyakoribbak” (Imre 1971, 311), területünkre nézve olyannyira beigazolódott, hogy a „viszonylag” megszorítás már nem is érvényes. Adataim elemzése azt mutatja, hogy a legidősebbek (a 80 év feletiek) beszédében az egyes szám 3. személyű birtokos személyjel *j*-s formája gyakoribb volt korábban. Napjainkhoz közeledve egyre kisebb az aránya ennek a realizációnak.

– A kutatott területen az *üvege* ~ *üvegje*, *zsebe* ~ *zsebje* váltakozás nem jellemző, bár a 60 éven felüliek beszédében még előfordul.

– Az adatközlők nyelvhasználatában a foglalkozási ágak kevésbé meghatározók, az életkor annál inkább.

A birtokos szerkezet inkongruenciájának a vizsgálatára tettem kísérletet egy későbbi tanulmányomban (Cs. Nagy 1999a, 93–100). Azt kutattam, hogy mely esetekben jelölik a 3. személyű birtokos többes voltát a birtokszón a szlovákiai Medvesalja és környéke idősebb nemzedékének nyelvében. A nagyatlasz és a *Palóc kérdőív* morfológiai kérdéseire kapott válaszok szociolingvisztikai vizsgálatának eredménye a következőképpen összegezhető:

– Medvesalja nyelvhasználatában is jórészt nem megbízható jelölésűnek tarthatjuk a névmási birtokost éppúgy, mint a köznyelvben. A paradigmásor kiegészítése ezért *lányuk* (*Ez a mi lányunk, ez a ti lányotok, ez meg az ő ...*). Ritkán tartják megbízhatónak a birtokos több voltának jelölését. Ekkor az előbbi kiegészítés *lánya*.

– Az idősebb korosztályok az egyeztetésben is a régi, archaikusabb változatot használják. Többnyire nem tekintik megbízható jelölésűnek a birtokost, ha birtokával nem egy összetevőben áll. Ezért a mondat kiegészítése többes szám 3. személyű birtokos személyjeles főnév. (*A szomszédéknak még sokkal szebb a ...* Kiegészítés: *kertjük*.)

– Az egyeztetés a birtoklásmondatokban is érvényesül. (*A szomszédéknak nincsen ...* Kiegészítés: *tűjük*.)

3.3. Szókincsvizsgálatok

Lexikológiai mikrovizsgálatot végeztem néhány ételféle (*derelye, fánk, forgácsfánk, krumplinudli* stb.) megnevezési rendszerének föltárásával (Cs. Nagy 1996, 213–221), s azt állapíthattam meg, hogy:

– a legáltalánosabb, legelterjedtebb ételek megnevezési rendszere tagolatlan vagy kevésbé tagolt (*lekvár, leves, palacsinta rántotta* stb.);

– a megnevezési rendszer tagoltságában fontos szerepet játszik az elnevezés motivációja: ugyanazt az ételt más-más jellemzőjéről nevezik el olykor egy településen belül is (tésztaféle: *metélt, csík*).

A *kukorica* és részei megnevezési rendszerének tagoltságáról és szóföldrajzi realizációjáról készített tanulmányban (Cs. Nagy 1999b, 35–45) összefüggést kerestem a megnevezések és földrajzi előfordulásuk között. Attól függően, hogy az egyes fogalmak mennyire általánosak, mennyire változatosak (tagoltak), különböző fokozatokba sorolhatjuk őket (egy név általános, mellette egy változat szórványos előfordulással; több név területi átfedéssel stb.).

A fogalmak megnevezési rendszerének elemeit nemcsak morfológiai motiváltság tekintetében érdemes vizsgálni, hanem legalább ennyire fontos a jelentéstani motiváltsági szempont is. Erre tettem kísérletet, amikor az egyéb természetett növények és részeik (*MNyA. 19–76*) fogalomkör elemeinek megnevezési indítékait igyekeztem föltárni medvesalji anyagom alapján (Cs. Nagy 2002, 86–89).

Az adatok elemzéséből kiderült, hogy:

– A metaforikus lexémák dominálnak, igen kevés a metonimikusak száma. Ennek oka az, hogy a metafora hasonlóságon alapuló névátvitel, s mint ilyen a szemléletesség a meghatározó mozzanata.

– A lexikai kódolás, vagyis az egyetlen szóval történő fogalomjelölés mind a medvesalji anyagban, mind pedig az atlasz összehasonlított anyagában jóval nagyobb

arányú, mint a szintaktikai vagy körülírásos. Ez azt mutatja, hogy a vizsgált fogalmak nagy többsége volt fontos a beszélőközösségnek (megélhetést biztosító növények)

3.4. Szövegközlés

A kérdőíves gyűjtés mellett szövegfelvételeket is készítettünk. Az átlagosan 15–25 percnyi magnófelvételek még lejegyzésre, archiválásra várnak. Tudomásom szerint eddig mindössze egy szöveg jelent meg nyomtatásban (Cs. Nagy 1999c, 475–480). A gyűjtésben részt vevő hallgatók saját településükről készítettek hangfelvétel-másolatot, de nem tartom valószínűnek, hogy azóta lejegyezték és közzétették volna.

4. Befejezés

A medvesalji gyűjtés szellemi terméke két szakdolgozat. Mindkettő egy-egy település anyagát dolgozta föl. A hallgatók a közös gyűjtést még hangtani és alaktani kérdésekkel is kiegészítették.

Balázs Tünde szülőfaluja, Vecseklő hangtani és alaktani vizsgálatával foglalkozott. Nyelvjárási szöveget is közöl értékes munkájában.

Nagy Anikó Tajti élőnyelvi vizsgálatában alapul vette az idősebb nemzedékektől összegyűlt adatokat, s kiegészítette őket két fiatalabb korosztály anyagával. A *Palóc kérdőívre* épített adattárát szociolingvisztikai szempontok alapján elemezte.

Csupán leltárszerűen és a teljesség igénye nélkül felsorolnám, hogy a kb. 80 ezres nyelvjárási korpusz még milyen további kutatásoknak lehet az elindítója. A gazdag anyag alapja lehet szociolingvisztikai vizsgálatnak, változásvizsgálatnak, nyelv-atlaszkészítésnek, teljes jelentéstani motivációvizsgálatnak, a szövegek lejegyzését követően mondattani kutatásoknak stb.

A nyelvAtlasz elkészítését tartom a legfontosabb feladatnak. Ehhez azonban természetesen bizonyos kiegészítő gyűjtésre is szükség van. Az így kiegészült – fiatalabb korosztályoktól is származó – anyag majd lehetővé teszi egy viszonylag teljes dialektológiai monográfia megírását, melynek központjában a nyelvhasználat áll, mert a nyelvjárások körében a változások pragmatikai síkon sokkal nagyobbak, mint nyelvrendszertani területen.

Melléklet

Fogalomkörök:

1. Gabonafélék és részeik, a gabonafélék betegségei, a gabonafélék gyomnövényei; egyéb gyomnövények.
2. Egyéb termesztett növények és részeik.
3. Gyümölcsök, fák.
4. A föld megművelésének eszközei, a szekér és részei; ló- és ökörszerszámok, aratás, cséplés.
5. A ház és berendezése; konyhaeszközök.
6. A ház környéke; a háziállatok, cselekvéseik, sajátosságai.
7. A házi munkák, sütés-főzés, disznóölés.
8. A ruházatkodás.

9. A család és a rokonság.
10. Az emberi test, az emberi tulajdonságok; állapot, egészségügy.
11. A kendermunka.
12. A népi szokások, a vallási és a társadalmi élet.
13. Az időjárás és a természet.
14. A vadon élő kisebb állatok; a rovarok.
15. A hét napjai.
16. A számnevek.

Felhasznált irodalom

- Balázs Tünde 1995. *A vecseklői nyelvjárás hangtani és alaktani vizsgálata és feldolgozása*. Szakdolgozat (Nyitrai Pedagógiai Főiskola Hungarisztika Tanszéke). Nyitra.
- Benkő Éva 1986. *Nagycsalád a Medvesalján*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.
- Deme László 1956. *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Deme László–Imre Samu (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza*. 1–6. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Deme László–Imre Samu (szerk.) 1975. *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Imre Samu 1981. Egy fogalomkör nyelvjárási megnevezésének típusai. *Magyar Nyelv*, 77. évf. 1. sz. 1–20. p.
- Kázmér Miklós 1974. A csehszlovákiai magyar nyelvjárás kutatás. *Pholologica. Zborník FFUK*. Roč. 25. Bratislava, SPN, 207–223. p.
- Kiss Jenő 2000. A grammatikai és a lexikológiai nyelvjárások kérdéséhez. *Magyar Nyelv*, 96. évf. 155–162. p.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979–2002. *Új magyar tájszótár*. 1–4. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Nagy Anikó 1996. *Tajti élőnyelvi vizsgálata*. Szakdolgozat (Nyitrai Pedagógiai Főiskola Hungarisztika Tanszéke). Nyitra.
- Cs. Nagy Lajos 1995. Az *ly* realizációi Medvesalján. In Kassai Ilona (szerk.): *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 203–209. p.
- Cs. Nagy Lajos 1996. Néhány ételféle megnevezési rendszerének vizsgálata Medvesalja és környéke szókincsében. In R. Molnár Emma (főszerk.): *Absztrakció és valóság*. Szeged, JGYTF Kiadó, 213–221. p.
- Cs. Nagy Lajos 1997. Az egyes számú 3. személyű birtokos személyjel párhuzamos alakjainak realizációi Medvesalja és környéke idősebb nemzedékének nyelvében. *Magyar Nyelvjárások*, 34. évf. 51–64. p.
- Cs. Nagy Lajos 1999a. A 3. személyű birtokos többes voltának jelölése a birtokszón a szlovákiai Medvesalja és környéke idősebb nemzedékének nyelvében. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 43. évf. 1–2. sz. 93–100. p.
- Cs. Nagy Lajos 1999b. Néhány fogalom megnevezésének tagoltsága és szóföldrajzi realizációja a felvidéki Medvesalján. *Magyar Nyelvőr*, 123. évf. 1. sz. 35–45. p.
- Cs. Nagy Lajos 1999c. Nyelvjárási szöveg a medvesaljai Dobfenek településéről. *Magyar Nyelv*, 95. évf. 4. sz. 475–480. p.
- Cs. Nagy Lajos 2002a. A nyelvjárásvesztés néhány jele és oka a felvidéki Medvesalja nyelvjárásában. In Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János (szerk.): *Hungarológia*

- és *dimenzionális nyelvészet*. Debrecen–Jyväskylä, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 349–355. p.
- Cs. Nagy Lajos 2002b. Jelentéstani motiváltság és motiválatlanság egy fogalomkör megnevezési rendszerében. In Szabó Géza–Molnár Zoltán–Guttmann Miklós (szerk.) *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, 86–89. p.
- Cs. Nagy Lajos 2003. *Lexikológiai vizsgálatok Medvesalján*. Komárom–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó.
- Cs. Nagy Lajos [é.n]. *A meg ígeköttő g-je teljes hasonulásának szociolingvisztikai vizsgálata Medvesalja mai nyelvében*. Előadásként elhangzott a 2004. szeptember 5–8-án Kolozsvárott megtartott 13. Élőnyelvi Konferencián [megj. alatt].
- Tóth Imre 1987. *Ipoly menti palóc tájszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványi, 176./

LAJOS CS. NAGY

SOME OF THE RESULTS AND FURTHER DIRECTIONS OF MEDVESALJA VOCABULARY RESEARCH

The author in this study introduces the process and the result of lexicological research made in Medvesalja and its surrounding (Sőreg, Ajnácskő, Csevice, Gömöralmágy, Dobfenek, Gömörpéterfala, Óbást, Egyházasbást [=Újbást], Bakóháza, Vecseklő, Medveshidegkút, Tajti). The basis of the study is from the 1162 questions of The Atlas of Hungarian Dialects answers given on 617 questions of lexical character as language data. In order to ensure the comparability of the data, during terrain work, the author adhered to the questions of the atlas.

According to a corpus part (cca 40 thousand data) selected from the database comprising approx. 80 thousand data, the basic question was how a region's speaking community names identical conceptions, from qualitative and quantitative point of view what characteristics lexemes have. The author analysed the data classifying them by conceptions. From the point of view of general division, and lexical division, the author compares naming systems in Medvesalja with the research point data of the areas in the atlas, 3 Hungarian (H–6: Karancslapujtő, H–7: Bárna and H–10: Borsodszentgyörgy), and 3 Slovak (Csz–17: Bolyk, Csz–18: Magyarhegymeg and Csz–19: Zsíp).

The author outlines the further orientation of the research, since the dialect corpus comprising of 80 thousand can launch further numerous researches. The rich material can be a basis for social linguistic examination, modification research, preparation of language atlases, complete semantics motivation examination, etc. Lajos Cs. Nagy considers the most important task to be the preparation of the language atlas. Obviously, additional collection is necessary to make this. Such material would enable to write a relatively complete dialectological monography.